

Чубіна Т. Д.,
д.і.н., професор, Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України,
м. Черкаси, Україна

ТУЛЬЧИНСЬКА ЛІНІЯ МАГНАТСЬКОГО РОДУ ПОТОЦЬКИХ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. Дана наукова стаття присвячена вивченню методології та методів дослідження тутьчинської лінії роду Потоцьких.

Ключові слова: *просопографія, біографія, сімейна історія, знакова постать, рід, графи Потоцькі, герб Пилява, тутьчинська лінія, магнат.*

Чубина Т. Д.,
Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
г. Черкасы, Украина

ТУЛЬЧИНСКАЯ ЛИНИЯ МАГНАТСКОГО РОДА ПОТОЦКИХ: МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Человек является элементом любой формы социальности, от простых сообществ к современным цивилизационным и политическим суперсистемам. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. Данная научная статья посвящена изучению методологии и методов исследования тутьчинской линии рода Потоцких.

Ключевые слова: *просопография, биография, семейная история, знаковая фигура, род, графы Потоцкие, герб Пилява, тутьчинская линия, магнат.*

Chubina Tetiana,
Chornobyl Heroes Academy of Fire Safety,
Cherkasy, Ukraine

BRANCH OF TULCZYN OF THE POTOCKI NOBLE FAMILY: METHODOLOGY AND METHODS

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families.

This article is devoted to the scientific study of the methodology and research methods of the Potocki family's branch of Tulczyn.

Nowadays the Ukrainian and foreign historians are in search of the new conceptual orientations and approaches with a help of which to reproduce the multi-dimensional human history.

The use of general, interdisciplinary, sociocultural methods and the methods of prosopography can bring the research of the Potocki family's branch of Tulczyn to a qualitatively new and higher level.

Key words: *prosopography, biography, domestic history, sign figure, family, counts Potocki, coat of arms of Pilyava, tulchin line, magnate.*

Кожне вивчення тієї чи іншої проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному методологічному інструментарії.

Вітчизняна і зарубіжна історична наука перебувають у пошуках нових концептуальних орієнтирів та підходів, за допомогою яких

можна було б відтворити багатовимірну історію людства. У цьому напрямку плідно працюють сучасні історики А. Болебрух, С. Воронкова, С. Жук, Я. Калакура, С. Кульчицький, Ю. Павленко, О. Реєнт, В. Смолій, Л. Таран, В. Якунін та ін. [12; 17; 21; 23; 26; 27; 28; 29; 31; 32; 34; 35; 42; 43; 44]

Нині, коли наша держава проходить період свого становлення, особливої ваги набуває неупереджене вивчення історичного досвіду України. Але саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу історичних процесів та явищ, стоїть проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибним напрямкам у наукових дослідженнях. Гарантією уникнення нового переписування чергової «концепції» історії України є застосування надійних методів дослідження. Тому М. Берг зауважував: *«Процес історієписання слід розуміти у двох значеннях: як процес сприйняття, «дешифрування» і впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення його у світлі досвіду сучасності та як метод реалізації такої програми»* [10, с. 30].

На сучасному етапі розвитку методологічний плюралізм повинен стати головним теоретичним постулатом історичних досліджень, адже, на думку теоретика методології історії Л. Зашкільняка, за умов величезної різноманітності уявлень про предмет історії та шляхи її пізнання здається марним вести мову про якусь загальноприйнятую методологію історії [14, с. 37]. Підхід до історії як до суспільного явища дозволяє застосовувати загальну методологію дослідження. Система методів, що використовуються в історичній науці, є ієрархічною. За ступенем універсальності вони поділяються на групи: перша – загальнонаукові методи, насамперед історичний і логічний із властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз та синтез здійснюються на рівні як окремих історичних фактів, періодів, джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремого кожного спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно ніби розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. На рівні сукупності подій, фактів із досліджуваної проблеми вони поділяються на складові, що після вивчення синтезуються в комплекси, оптимальні для отримання системи наукових фактів. Аналіз та синтез застосовують до історичних фактів, до комплексу фактів як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості. Друга група – міждисциплінарні методи, властиві ряду

наук. Вони, як правило, складаються в рамках іншої науки, і згодом виявляються їх евристичні можливості в історичних дослідженнях. До них належать методи статистичні, зокрема математичної статистики, конкретних спеціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні, різних природничих наук та ін. Третя група – загальноісторичні методи, властиві історичному пізнанню в цілому, – порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний та ін. За їх допомогою безпосередньо забезпечується підхід до вивчення історичних явищ із позиції об'єктивності й історизму, інших, вивіренних досвідом історичної науки, принципів пізнання [9, с. 56-57].

Загальними принципами використання методів та прийомів цього історичного дослідження, що їх дотримувався автор, є принцип історизму й об'єктивності. Принцип історизму дозволяє оцінити аналізовані історичні факти з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події. Принцип історизму вимагає від дослідників генетичного аналізу історичних явищ, тобто спостереження їх зародження, еволюції та занепаду. Цей принцип вимагає сприйняття дослідником ще двох невід'ємних методологічних принципів пізнання: перший – принцип холізму, який передбачає визнання пріоритету цілого відносно до його складових частин; другий – есенціалізму – визначає в цілісній системі передусім суттєві зв'язки, які є провідними в існуванні всієї системи. Принцип історизму дозволяє знайти в багатоваріантності явищ загальні закономірності та специфічність, зрозуміти єдність теорії та практики в пізнанні. Історизм є загальнометодологічним принципом пізнання. Проте особливе значення він має для історії, звідки беруть початок його витоки як категорії пізнання, при цьому цей принцип виступає способом вивчення явищ у їх виникненні та розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Разом із тим цей спосіб вимагає пізнання кількісних і якісних своєрідностей явищ, з'ясування їхніх як загальних, так і особливих рис. Слід зауважити, що іноді в поняття історизму вкладається більш широке значення. Він розуміється як синонім історії концепції чи

історичного методу. Принцип об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження. Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Тому питання про те, виділяти принцип об'єктивності чи не виділяти як самостійний, є другорядним. Однак необхідно чітко мати на увазі пізнавальні функції цього принципу, оскільки він пов'язаний з об'єктивно істинним пізнанням історії дійсності [15, с. 72].

Історизм і об'єктивність, як пізнавальні категорії, виражають істотні зв'язки реальної дійсності та доповнюють один одного в процесі історичного дослідження. Історизм забезпечує можливість застосування загальнонаукової істини для характеристики саме цих, а не якихось інших явищ, до яких є прийнятною ця загальна істина. Відповідно, наукове дослідження загальної лінії історичного розвитку поєднується з об'єктивним вивченням конкретних етапів історичного процесу.

Будь-яке історичне дослідження спрямоване на розкриття основної суті, загальних закономірностей і конкретно-історичних особливостей функціонування і розвитку реальності, що вивчається. Тому необхідні для цього науково-історичні факти не можуть бути простим відтворенням тих фактів, що містяться в історичних джерелах.

Теоретичний, тобто суттєво-змістовний, підхід до вирішення поставленого дослідницького завдання дозволяє визначити його сторони, властивості та зв'язки, а відповідно, й ті конкретні ознаки історичної реальності, які повинні вивчатися. Теоретичний аналіз допомагає встановити змістовне коло необхідних науково-історичних фактів. Саме на цій основі в дослідженні відбувався процес підбору джерел, які містили необхідні факти і встановлювалася їхня достовірність та точність.

Автор виходила з твердження, що факт як об'єкт історичного дослідження не може існувати сам по собі, без усякої оцінки. Р. Колінгвуд відкидає самостійне значення джерел, роблячи акцент на їх вільній інтерпретації істориком. На його думку, дослідник є автономним трактувачем минулого, яке тим самим позбавляється характеру об'єктивності [13, с. 207]. Є. Корр вважає, що історичним фактом є не всяка

подія, а лише та, яка історично значима. Дослідник має знати максимальну кількість фактів періоду, що вивчається, щоб відібрати нечисленні значні свідчення і перетворити їх на історичні факти. Стосунки між істориком і фактами є стосунками рівності [13, с. 207].

Є. Топольський розглядає історичні факти як динамічно-цілісну систему та підкреслює, що вони перебувають у стані постійної зміни [13, с. 208]. До одного й того самого об'єкта дослідження можна підійти з різних позицій, розглядаючи в різних ракурсах, залежно від поставлених дослідником завдань.

Вирішальною умовою правильного підбору фактів при історичному дослідженні служить оволодіння загальними принципами, які дозволяють, використовуючи існуючі уявлення про повторність явищ, про існуючі сторінки закономірності, переходити від окремого до загального.

Окрім загальних принципів методології дослідження, у світлі теми наукового пошуку постають конкретні проблеми щодо розв'язання завдань. Основним методологічним принципом, дотримання якого забезпечує наявність необхідних науково-історичних фактів, є системність цих фактів. Проникаючи в суть досліджуваної історичної реальності, автором використовувалася не просто сукупність фактів, а система фактів. Так, при визначенні суспільно-політичної діяльності клану Потоцьких до уваги бралися як неопубліковані архівні джерела, так і попередні дослідження з цієї проблематики. Такий підбір системи фактів утворив об'єктивну змістовну цілісність досліджуваної проблеми. Важливою рисою в розвитку сучасної науки є дедалі більший потяг до інтегрального, системного, цілісного розгляду об'єктів, явищ та процесів, що вивчаються. Розвиток науки на всіх її етапах характеризується двома тенденціями: з одного боку – детальним і поглибленим, диференційованим, вивченням окремих явищ і процесів, а з іншого – їх узагальненим, цілісним висвітленням [16, с. 139]. Системний підхід є головною якістю дослідження.

Сутність цього підходу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт, явище чи процес розглядаються як цілісна система з відповідно структурованою сукупністю елементів, а також певним типом взаємозв'язку цих елементів і характерних їм рис і властивостей.

Головне завдання дослідження – розкрити цю будову і взаємозв'язки та виявити їх якісні характеристики. Для вирішення цих завдань використано метод структурно-функціонального аналізу. Системний аналіз вимагає багатостороннього підходу до об'єкта, врахування його характеристик та їх зіставлення.

Система фактів відрізняється від простої їх сукупності тим, що в системі факти взаємопов'язані й утворюють змістовну цілісність, яка відображає основні риси і взаємозв'язки об'єкта пізнання [19, с. 135].

Значну пізнавальну силу мають методологічні принципи, які на всіх етапах історичного дослідження відіграють провідну роль: вони націлені на глибоке вивчення джерел, усієї сукупності фактів, установлених між ними зв'язків, організацію в систему отриманих знань. Методологічні ідеї спрямовують думку історика шляхом правильного пояснення і теоретичного осмислення фактів та подій [13, с. 84].

Як автор праці з методології історії В. Іванов зазначає: «*Методологічні принципи автоматично не вирішують проблем історії. Вони досліджуються і вирішуються в рамках самої науки за допомогою методів, які відповідають специфіці явищ, що вивчаються*» [13, с. 14]. В роботі використані такі основні методи: хронологічний, історико-порівняльний, класифікації, періодизації, кількісний.

Для вивчення основних подій у взаємозв'язку і часовій послідовності з фіксацією змін, що відбувалися, застосовано хронологічний метод. Хронологія є наукою, що допомагає визначити історичні межі дослідження і виділити важливі моменти наукової проблеми або історичного процесу.

Використання методу періодизації визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу і послідовність викладення історичного матеріалу.

Історико-порівняльний метод – найбільш поширений метод наукового пізнання. Об'єктивною основою для порівняння є те, що суспільно-історичний розвиток являє собою постійно повторюваний, внутрішньо зумовлений, закономірний процес. Саме процес порівняння і дає змогу пояснити факти і розкрити суть явищ.

У цілому історико-порівняльний метод відкриває широкі пізнавальні можливості. По-перше, він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ, виявити загальне і повторюване, необхідне і закономірне, а також відмінне. По-друге, історико-порівняльний метод дає змогу виходити за межі явищ, що вивчаються, і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнень і паралелей. По-третє, він допускає застосування всіх інших загально-історичних методів [8, с. 107].

Історико-філософське осмислення дослідником будь-якої теми вимагає створення певної логічної наукової структури для вивчення і розуміння окремих фактів, подій, явищ та їх місця в історичному процесі. Одним із важливих методів історичного дослідження є класифікація. Метод класифікації дозволяє групування основних досліджуваних питань за їх змістом.

Кожна класифікація є умовною і залежною від мети та завдань історичного дослідження. Складність, на яку наштовхуються історики під час вивчення сукупностей історичних джерел, призводить у разі їхнього неповного опрацювання до чисто ілюстративного підходу, до фрагментарності у висвітленні подій. Тому особливої ваги набирають кількісні методи аналізу історичних джерел. Поряд із традиційними, чисто описовими методами вивчення джерел, використано і вищевказані методи. Особливість застосування математичних методів в історичних дослідженнях полягає в тому, що необхідно мати достатнє поле дослідження, тобто достатню для математичної обробки кількість статистичних матеріалів. Для визначення достатності зібраних дослідником статистичних відомостей слід виділити певні параметри, за якими ці відомості оброблятимуться. Чим більше параметрів, тим правильнішими і точнішими є висновки. Наприклад, соціально-економічну вагу магнатерій Потоцьких не можна визначити лише за кількістю належних селян. Тому в дослідження залучено показник землеволодіння, їх розвиток і продуктивність.

Математично-статистична обробка матеріалів докорінно поліпшує працю дослідника і, головне, робить її оптимально продуктивною. Крім того, математичні методи дають змогу перевірити висунуті дослідником гіпотези

або зроблені висновки. Як зазначав І. Ковальченко, *«сильний бік описових методів – їх конкретність та образність, а кількісних – їх глибина і точність»* [10, с. 30]. Кількісні методи виступають дієвим інструментом для виявлення певних історичних процесів та завдяки цьому мають велику силу доказовості, а описові – сприяють ідіографічному відображенню в історичних дослідженнях окремих конкретно-історичних явищ.

Провідним для цієї роботи є полідисциплінарний (міждисциплінарний) підхід, який знайшов відображення в понятійному апараті.

Понятійний апарат дослідження характеризується використанням термінів та категорій як традиційно історичних, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.) При написанні роботи використовувалися терміни «рід», «фамільний клан», «родина», «сім'я», «родинне коло». Під терміном «рід» ми розуміємо людей різних поколінь досліджуваної спільноти, які походять від одного предка. Майже тотожним за значенням у цій роботі є термін «фамільний клан», який розуміється як певна родова структура, пов'язана спільністю походження і кровними зв'язками (філіціями). У сучасних гуманітарних студіях існує велика кількість дефініцій сім'ї. Під термінами «родина» та «сім'я» в цьому дослідженні визначаємо в першу чергу соціокультурну систему, малу соціально-психологічну групу, що концентрує в собі всю сукупність відносин суспільства, через яку діти з моменту народження включаються до системи суспільних відносин [1, с. 34]. Також потрібно враховувати, що сім'ю можна сприймати як одиницю, яка ділиться та відновлюється в кожному поколінні, не порушуючи спадкоємності, надаючи їй більш складного та цікавого характеру [2, с. 132].

Для дослідження роду Потоцьких набуває актуальності визначення складу роду, оскільки в даному випадку йдеться про розгалужену спільноту людей різних поколінь, які походять від одного предка. Родовід ведеться за принципом патрилійності, за яким родоначальником традиційно визначається чоловік. Необхідно зазначити, що особа родоначальника є

умовною, зазвичай засновником роду вважається найбільш ранній предок, про якого збереглися відомості. При вивченні складу роду Потоцьких використовуються такі терміни, як «покоління» (нащадки, що перебувають на однаковому віддаленні від загального предка і формування характеру яких відбувається під впливом певних подій, економічних і культурних умов), «гілка» (елемент структури роду, який походить від спільного предка) та «лінія» (елемент структури роду, до якого входять лише прямі нащадки певної особи).

Антропологами і соціоісториками визначені основні функції родини, зокрема: репродуктивна функція (народження дітей), екзистенціальна функція (утримання дітей) і функція соціалізації та інкультурації поколінь шляхом виховання, передання дітям культурних надбань, ідеологічних поглядів, створення ціннісних орієнтацій, понять про моральність. Дуже важливими в житті кожного індивіда є умови, в яких він провів перші роки життя – в цей період формуються творчі здібності людини, що будуть визначати його подальшу здатність до освіти. Розвиток генетично закладених обдарувань значною мірою визначається соціальними факторами, що відбиваються при формуванні особистості в ранньо-дитячий, дитячий та підлітковий періоди крізь впливи оточення (імпресинги), які кожною особою сприймаються залежно від індивідуального вибору [40, с. 51]. До того ж слід зазначити, що в процесі родинного виховання в дітей формується гендерна ідентичність, однак, окрім родини, на її формування впливають також суспільство і культура.

Згідно з концепцією соціальної спадковості, родина виступає як транслятор національних традицій та носій історичної пам'яті, який упроваджує конкретно-історичну систему соціальної спадковості, впливає на формування особистості. У світовій науці під терміном «традиція» визначається специфічний вид соціального наслідування, такий спосіб фіксації інформації, який орієнтований на точне відтворення попередніх зразків соціальності. Традиційний спосіб наслідування матеріальної та духовної культури передбачає копіювання цієї діяльності, засвоєння накопиченого попередніми поколіннями досвіду в усій його повноті та

конкретності. Традиція спирається на сам факт соціалізації індивідів, на їх приналежність до певної спільноти. Спільнотами, що формують соціалізаційні механізми, розглядаються такі соціальні інститути, як сім'я, рід, соціально значимі та референтні групи.

Під терміном «історична пам'ять» у даному випадку розуміється сфокусована свідомість, яка відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з теперішнім та майбутнім часом. Це багатопланове поняття, яке відтворює історію формування і розвитку життя певного етносу і його членів, досвід народу для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу у сферу суспільної свідомості. Історична пам'ять опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах), а також існує у вигляді історичної свідомості народу [23, с. 11–20; 37, с. 3–14]. Історичну пам'ять можна розглядати на трьох рівнях, яким відповідають певні її форми: загально-етнічний рівень, рівень локальних етнічних груп, особистий рівень. Цим рівням відповідають колективна, групова й індивідуальна форми. Але ж потрібно розуміти, що всі форми історичної пам'яті взаємопов'язані. Індивід включає у свій внутрішній світ, в особисту оцінку подій ті цінності, ідеї, переконання, зразки, які вироблені й характерні для всієї етнічної спільноти або її локальної групи [25, с. 13–15]. Людина в процесі самовиховання як фундамент, матеріал для особистого формування використовує шари історичної пам'яті. Дослідники визначають, що будь-який метод культурного піднесення в історії пов'язаний зі зверненням до минулого, тобто інтересом до відродження традицій, розуміння своїх національних коренів – *«культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відитовехування від минулого»* [24, с. 70]. Для проведення дослідження особливо актуальним є розуміння історичної пам'яті на рівні локальних груп (фамільний клан) і на особистому рівні, оскільки саме з особистою історичною пам'яттю й історичною свідомістю представників досліджуваного роду певним чином пов'язане відродження культурних і духовних надбань української

нації в рамках українського національного відродження.

Провідне місце в роботі належить міждисциплінарному підходу, який на сьогодні затвердився як головний при вивченні людини в історії. Цей підхід використовує не лише категоріальний апарат, а й методи і методики, вироблені в рамках певних дисциплін (соціології, генеалогії, історичної психології, історії культури, історії літератури) як засіб для вирішення завдань. У дослідженні використано метод соціології особистості – метод мережевого аналізу, який дозволяє змоделювати «мережу» зв'язків та дружньо-родинно-союзницьких відносин при вивченні кола близьких [30, с. 83]. Це є дуже важливим для розуміння сімейного життя, для вивчення механізму прийняття сімейних рішень. Під час вивчення розгалужених кровноспоріднених зв'язків (кровних, двоюрідних, троюрідних), що мали велике значення в сімейній практиці протягом періоду, що вивчається, була застосована запропонована канадським соціологом Б. Уелманом методика фіксації активних і близьких зв'язків особистості за критеріями розміру, зв'язаності та здатності до підтримки [38, с. 78–87]. Шляхом застосування цієї методики була здійснена спроба висвітлити основні засади встановлення ролі конкретних осіб у системі родинних взаємозв'язків. Це дало змогу підтвердити важливість соціальних норм, які підтримували мережі родинних відносин. Правила і звичаї надавали родичам право разом проживати, народжувати дітей, отримувати конфіденційну інформацію від бюрократичних структур; вимагали піклуватися про представників роду під час адаптації до трансформації життєвих обставин як прояв вшанування спільних предків. Саме соціальні норми і традиції утримували близьких і далеких родичів у системі родинних зв'язків, примушували батьків та дітей, братів та сестер допомагати один одному [38, с. 79–84].

Гендерний підхід, використаний при проведенні дослідження для вивчення особливостей функціонування роду, передбачає застосування гендерної методології, тобто проведення комплексного аналізу соціально-історичних явищ з урахуванням фактора статі. Гендерна методологія історії розглядає історичний процес крізь призму гендерної

проблематики. Важливе місце в цій роботі відведене соціокультурному підходу, оскільки вивчення сім'ї та діяльності окремих представників родової спільноти неможливе без урахування рівня соціально-економічного розвитку, суспільно-політичного життя, стану духовного життя, культури, науки. Сім'я в цілому і кожен окремий її член відчували на собі «співпрацю мас», думки оточення; вони мали змогу сформуватися лише такими, якими їм дозволили бути їх епоха та їх соціальне середовище. Кожен із представників роду перебував у постійній взаємодії із суспільством, тобто культурним світом. Під впливом зовнішніх чинників формувалися їхні культурні традиції та політичні амбіції, суспільно-громадська діяльність та проводилися реконструкції моделей минулого з урахуванням гендерного досвіду досліджуваної доби.

Вивчення становлення і функціонування роду як соціокультурної одиниці виводить нас на межу сімейної та гендерної історії. Серед питань, які заслуговують на увагу і можуть бути вирішені за допомогою гендерних студій як методу сімейної історії, – роль жінки у створенні родинного світу – від династичних шлюбів до родинного виховання; жіноча освіта; жінка «в тіні» генеалогії та політики. Патрилійний принцип укладання родоводів визначає спадкування належності до роду по чоловічій лінії. Нащадкам роду жіночої статі генеалогічні джерела приділяють менше уваги; їхні діти формально не є членами роду матері. Для досягнення повноти уявлення про рід, дослідження зміни його статусу доцільно зважати на те, за кого заміж віддано ту чи іншу дочку Потоцьких або звідки приходили дружини, оскільки у верхівці суспільства XVIII – XIX ст. шлюбом насамперед був союз родин.

Для вивчення роду Потоцьких у його соціальній та культурній динаміці, визначення головних напрямів діяльності роду і виявлення його найбільш знакових вихідців, у другому і третьому розділах роботи запроваджено класичний для сімейно-історичного дослідження метод реконструкції сім'ї [33, с. 176; 4, с. 133], вироблений британськими соціоісториками на базі досвіду соціології та демографії. Будучи першим кроком дослідження становлення та діяльності роду,

реконструкція роду дозволяє створити так зване метаджерело [4, с. 246], що використовує генеалогію як метод дослідження, а також відомості про рід, вилучені з інших, не родовідних джерел. Створене метаджерело містить основні відомості про історію роду та діяльність його представників. Його структура зумовлена, з одного боку, специфікою джерел – генеалогічних розписів, родинних паперів, а з іншого – необхідністю аналітичного опрацювання цієї інформації: визначення структури роду, специфіки його складових частин: долі гілок, окремих сімей або поколінь; формування тих чи інших традицій усередині роду – від вибору сфери професійної діяльності до традицій називання дітей. Крім того, створене метаджерело є універсальною довідковою системою в роботі.

У роботі також було використано метод соціальних трансмісій, уведений до наукового обігу французькими соціологами Д. Берто і І. Берто-В'ям [2, с. 132-140]. Цей метод дозволяє визначити вплив сім'ї на долі наступних поколінь шляхом передання так званого соціального капіталу, який може мати як матеріальний (рухоме, нерухоме майно, родинні коштовності тощо), так і нематеріальний (соціальний статус, географічна локалізація) еквівалент. Особливістю наслідування соціального капіталу є визначна роль впливу зовнішніх (позасімейних) і особистісних (життєві цінності й очікування конкретних представників фамільного клану) чинників, оскільки вони визначають ступінь імовірності використання соціального капіталу нащадками роду. Під трансмісіями розуміється сукупність умов походження (соціальне середовище, рівень прибутків, освітній рівень, культурні потреби, специфічний культурний мікроклімат, норми поведінки, цінності, заборони і под.), які приймаються нащадками від предків і того, як прийняла їх дитина (від цього залежить її життя й особистісна реалізація). Нащадок засвоює те, що йому передано як особистий елемент. Усі складові соціального статусу, крім грошових заощаджень, мають відносний ступінь передаваності. Метод соціальних трансмісій щодо окремих осіб визначає, як походження впливає на долю, а щодо історії роду дозволяє встановити істотні настанови його існування, зв'язок

представників роду. Розрізняють трансмісію за ідентичністю (дитина повністю відтворює соціальну реалізацію батьків або їх нереалізоване бажання) і трансмісію за еквівалентністю (спосіб життя нащадка пов'язаний зі способом життя предка) та різні види співвідношення «консервації» та трансмісії в долях роду [2, с. 132-140; 3, с. 62-67]. Особливу увагу в роботі було звернуто на наявність «сили повернення», з якою будь-яка сімейна справа впливає на долю нащадків. Така тенденція простежується всередині роду Потоцьких на рівнях декількох поколінь.

У дослідженні був застосований також метод аналізу життєвого шляху, що вперше був використаний при дослідженнях американської сім'ї Т. Херевенном та М. Віновкісом, а також Г. Елдером. На думку останнього, суть цього методу полягає у вивченні, перш за все, змін у віковій диференціації й основних життєвих подій індивідуума під впливом соціокультурних, економічних і демографічних факторів [36, с. 55-57]. Зазначений метод передбачає розгляд долі представників роду Потоцьких крізь призму впливу на них не лише умов сім'ї, а й більш масштабних змін у суспільстві в цілому. Однак і при цьому підході біологічним і психологічним факторам в особистих долях надається перевага. У рамках роботи автор прагнула використати значно ширші історичні матеріали, простежити вплив на представників роду як певних родичів, так і різних суспільних інститутів. Цей метод також логічно пов'язаний із методами сучасної психології та соціології особистості.

Історико-психологічний підхід у роботі представлено принципом історичного ефекту, коли дії соціальної групи оцінені з погляду їх впливу на характер і спрямованість історичного процесу, а також принципом психологічної інтерпретації – дослідженням групової поведінки, що спрямована на змінення соціальних умов і має історичний ефект [6, с. 71-73]. Серед здобутків історичної психології, використаних у дослідженні, – обґрунтований В. М. Бехтеревим закон суспільної спадковості, сутність якого полягає у визнанні стабільного зв'язку між історичним досвідом певного колективу і його діяльністю. Історичний досвід колективу передається через виховання і

традиції та стає поштовхом до суспільно значущої діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати рід Потоцьких як історичний колектив, дії якого в соціокультурній та інтелектуальній сферах зумовлені оточенням і соціальною спадковістю, засвоєною від предків шляхом виховання звичаїв, поглядів та суспільних традицій [5, с. 95].

Родичі, що належать до однієї генерації роду, можуть мати значні розбіжності в життєвих шляхах і психологічних настановах діяльності. У контексті сімейної історії таке явище може бути пояснене феноменом психоісторичного покоління, яке становлять близькі за віком люди, об'єднані спільним часом формування особистості, суспільно-значущими подіями, що припадали на цей час.

Не викликає сумніву належність усіх представників роду, а значить і роду в цілому, до духовно-культурного простору сучасного їм суспільства. Отже, маємо підстави стверджувати тяглість та домінування традицій, коли йдеться про визначні моменти життя людини – народження, вступ до шлюбу тощо.

Коли мова йде про створення колективної біографії, зокрема, просопографічного портрета цілого роду, як, наприклад, роду Потоцьких, перед дослідниками постає ряд проблем методологічного змісту. Одна з них – визначеність терміну «просопографія». Слід зауважити, що в комплексі спеціальних історичних дисциплін статус просопографії залишається розмитим і не підпадає під усталені критерії дисциплінарності. Вона відрізняється мінливістю предметно-об'єктивної локалізації, розгалуженими міждисциплінарними зв'язками та відсутністю власного усталеного дисциплінарного інструментарію.

Просопографія (з грецького *προσωπον* – особа і *γραφω* – пишу, письмово повідомляю) займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших даних, зокрема зовнішності, рис характеру й особистих якостей, родинних зв'язків, роду діяльності, кар'єри, різних життєвих обставин тощо, про осіб, що згадуються в історичних джерелах, з метою максимально повного відтворення минулого як історії людей. Просопографіями також називають збірники біографічних нарисів про історичних осіб, насичені посиланнями на джерела.

Болгарський учений Іван Божилов у своїй монографії «Фамиліята на Асеневи (1186–1460). Генеалогія и просопографія» термін просопографія застосовує при створенні колективної біографії роду, але уточнює, що, якщо недостатньо відомостей про якусь особистість, то просопографічні методи дослідження дозволяють реконструювати її життя та діяльність через загальний фактологічний матеріал про рід у часово-просторовому вимірі. Дослідник підкреслює, що історична розвідка має здійснюватися з урахуванням місця проживання (регіону) представників роду і ментальності часу, в який вони діяли [7].

Сучасні російські словники визначають просопографію як метод створення колективних біографій. Причому, як подає Нова філософська енциклопедія, він складається з визначення певного кола осіб, у постановленні ряду однотипних питань про дати народження і смерті, про шлюб і родину, соціальне походження, місце проживання, освіти, поле діяльності тощо [22]. А словник «Культурологія. ХХ век» уточнює, що методи колективних біографій (просопографія), які використовують нові технології обробки матеріалів, набувають особливого значення при реконструкції внутрішнього світу особи, замінюючи болючі для соціально-історичних наук протиріччя між окремим характером фактів та загальним характером висновків [20, с. 60].

Підсумовуючи розгляд всіх наведених визначень, спробуємо дати власний погляд на проблему відповідно до поставлених завдань.

Просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та як індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного занурення реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний космос індивіда. Слід зазначити, що суспільне і приватне розглядається або як рухливі елементи в єдиному континіумі сфери, або як звернені один до одного (взаємоорієнтовані) сторони соціального і духовного життя.

При створенні історичного роду просопографічні методи мають універсальний характер. По-перше, в результаті дослідження цього жанру крізь призму життя та діяльності особистості більш насичено, багатогранно виступає історична епоха, в яку вони жили і яка тією чи іншою мірою персоніфікується в інших біографіях. По-друге, історичне буття людини розглядається, з одного боку, з погляду характеристики героя як особистості, тобто визначення його суспільного статусу, ступеня участі в історично значущих подіях, впливу на суспільне життя і життя наступних поколінь, а з іншого боку – з погляду виявлення його індивідуальності, яка визначає внутрішній світ людини, її духовний потенціал.

Робота над створенням просопографічного портрета роду Потоцьких має ряд суттєвих особливостей, які вимагають застосування таких методологічних засад.

1. Передусім необхідно визначити коло осіб, які потрапили в поле уваги дослідника. У складеному автором просопографічному списку присутні лише окремі представники роду Потоцьких. Це Потоцькі, які залишили помітний слід в історії нашої країни і які, власне, і зробили цей рід знаменитим. Про інших представників роду подаються стислі біографічні відомості, а основна концептуальна лінія дослідження зосереджена на видатних Потоцьких.

2. Важливою засадою є побудова просопографічного дослідження. Наявні відомості про рід Потоцьких непропорційно висвітлюють його покоління. З одного боку, достатньо широке коло джерел про одних представників фамільного клану Потоцьких, з другого – уривчасті відомості, непрямі джерела про інших. Відповідно, й у викладенні матеріалу намітилася така сама диспропорція. Якщо виключити з кола визначених осіб тих Потоцьких, відомостей про яких недостатньо, дослідження збідніє і буде виглядати неповним. Просопографія дає змогу не відмовлятися від поставленої мети, а будувати історію роду шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності особистостей, що ввійшли до просопографічного списку.

3. Історія кожного роду має свою відзнаку. При побудові наукової розвідки такі відзнаки суттєво впливають на її

концептуальні засади. Якщо не з'ясувати і не розкрити їх своєчасно, подальше історичне просопографічне дослідження може призвести до плутанини, зміщення акцентів, неприпустимих помилок.

Маючи намір показати зв'язок між представниками різних поколінь та визначити місце досліджуваної родини в загальному розвитку суспільства, потрібно одночасно розв'язувати завдання, яке стоїть на стику генеалогії та історії культури, – виявити еволюцію ідей, що пронизують історію даного роду, та діяльнісних практик. Конкретна людина в її соціальній реалізації – величезною мірою дитя своєї епохи. Але так само справедливим є те, що в дитині, яка виховується в сім'ї та саме в її рамках первинно соціалізується, багато що зумовлене саме її традиціями. Важливими є й біологічні константи, визначувані генетично: вони задають можливості, а значить межі, подолати які вдається нечасто. Дія сукупності перелічених факторів й утворює неповторну комбінацію, основу психологічної індивідуальності особистості. А за справедливим зауваженням чеського вченого Ф. Герека, *«інтерпретація життєвого шляху [...] виявляється вельми поверхневою, якщо цей шлях не розглядається на тлі його психологічних особливостей»* [315, с. 106]. На прикладі родини Потоцьких можна прослідкувати все вищезазначене: і роль у біографії родової біології, й сімейні традиції, й віяння часу, що відображають розвиток суспільства.

Для просопографічного дослідження група осіб утворює привабливий у багатьох відношеннях об'єкт. Особливої цілісності йому додає їх споріднений зв'язок, відкриваючи додаткові можливості для дослідження проблематики, що нас цікавить. Слід лише сформулювати загальні для групи питання, отримати відповіді та зіставити їх.

Такими питаннями є: рід як об'єкт вивчення в контексті історії; методологія дослідження в групах, поєднаних єдністю роду; раціональне й емоційно-естетичне начало в представників таких груп, їх відображення в діяльності; індивідуальне, родове, соціокультурне в розвитку; фактори, що визначали розвиток України і Польщі в XVII – XIX ст.; «паростки» духовної еліти та їх соціальний матеріал; генетичне і соціальне в способах формування еліти та ін.

Беручись за це дослідження, автор планувала якщо не досягти, то принаймні істотно наблизитися до досягнення двох цілей.

Перша, звичайна для науково-біографічної літератури, вбачалася в тому, щоб відновити біографії видатних представників роду Потоцьких. Продукт історієписання, породженого дослідницькими зусиллями в цьому напрямі, значною своєю частиною неминуче є емпіричним і фактографічним.

Друга мета оформилася зі специфіки об'єкта дослідження, з того, що під загальну оправу зібралось відразу декілька діячів. Склад цієї групи був, зрозуміло, не випадковим. Її представники розділені часом (в осіб, які створюють крайні ланки обраного ланцюжка, роки народження розходяться майже на півтора сторіччя), місцем діяльності (арена – майже вся Європа), а в ряді випадків і культурою.

Можливість приростити сумарну масу створеної колективними працями історіографів просопографії (в значенні колективних, порівняльних біографій) доповнилася можливістю використовувати просопографію як аналітичний метод, орієнтований на наукознавчі та культурологічні завдання.

Варто відзначити, що роль фактора спадковості та спадкування стояла в центрі наукознавчої просопографії вже в перших, які стали з часом класичними, роботах її засновників. Рішення «спадковість–середовище» було головною метою і предметом полеміки Ф. Гальтона й А. Декандоля. Досліджуючи його, вони з особливою увагою шукали і реєстрували факти спорідненої обдарованості в середовищі вчених, зробивши в цьому плані ряд цінних спостережень і узагальнень [11, с. 28-32]. Але складність відсікання параметрів середовища не дала їм змоги знайти рішення, здатне задовольнити велику частину наукового співтовариства. Їхня суперечка залишилася незавершеною, але досягнуті проміжні результати допомогли вельми продуктивно відчути поле когнітивних можливостей самої просопографії як методу і з часом почати «обживати простір цього поля».

Формування аналітичної вибірки з осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, дозволяє спробу виділити в їхніх індивідуально неповторних характерах і долях складові,

детерміновані, по-перше, природою (біологією); по-друге, соціальним началом (середовищем); по-третє, мультифакторними компонентами, що не зводяться до дії однієї причини. Важливість подібного виокремлення (засобами просопографії і/або іншими) для розуміння «пристрою» і генезису індивідуальності є, на наш погляд, очевидною. Вважаємо, що на цьому шляху відкривається можливість зробити крок також у напрямі проблем «великого звучання»: від історії окремих долей перейти до загадок епохи – її змісту, вигляду, духу, а також у будь-якому разі уникнути деяких пасток. Англійський письменник Джон Фаулз, роздумуючи щодо правомірності при історичних реконструкціях екстраполяції на суспільство (його групу) думок, суджень, поглядів окремих осіб, застерігав від надмірного захоплення цим прийомом через часту його некоректність: *«Коли ми судимо про минулі епохи за їхніми Поупами, Ассісонами, Стилями, ми, як правило,*

благополучно забуваємо, що художник-геній – це завжди виняток із загального правила, як би не хотілося нам вірити у зворотнє» [39, с. 453].

Робота з групами, що складаються з осіб, поєднаних спільністю роду, відкриває цікаві можливості для вивчення еволюції деяких культурних феноменів, і насамперед тому, що розширює хронологічні рамки дослідження. Матеріал, який охоплює значний хронологічний період, здатний характеризувати ці феномени не лише в статично, а й в історичній динаміці. Останнє є вельми цінним для інтерпретації конкретного матеріалу в різних історико-культурних контекстах. Більш цілісно при цьому розкривається і власне культурологічний аспект подій [41, с. 265].

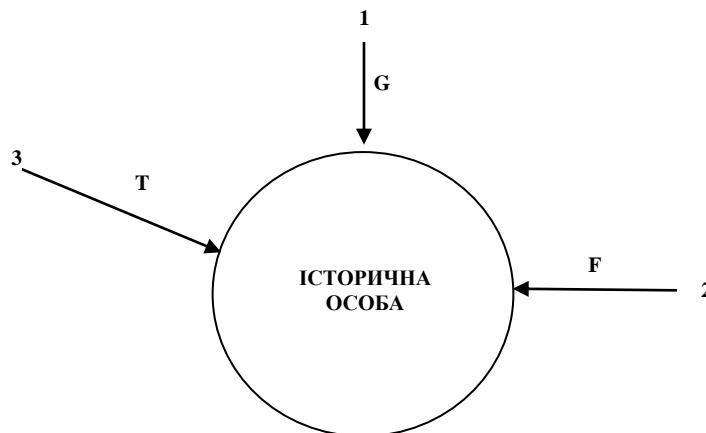
Дещо спрощуючи реальну картину, будь-яку соціалізовану особу можна представити як результат сукупної дії трьох різноприродних чинників, трьох субстанціонально незалежних начал (див. рис. 1.1):

Чинник часу («дух епохи»)

(зумовлений соціокультурною пам'яттю, яка зберігається і безперервно оновлюється в соціальних інститутах суспільства)

Генетичний чинник

(зумовлений генетичною пам'яттю і є психофізіологічною характеристикою індивіда)

Сімейний (фамільний) чинник

(зумовлений соціокультурною пам'яттю – домашнє виховання, традиції роду)

Рис. 1.1. Особа як результат сукупної дії різноприродних чинників

– генетичного чинника (G): начала природженого, зумовленого генетичною пам'яттю – психофізіологічних характеристик індивідуума, що частково зберігаються в ході їх міжпоколінної трансляції;

– сімейного (фамільного) чинника (F): традицій роду, тієї складової вже не генетичної, а соціокультурної пам'яті, яка

трансляється на рівні мікросередків суспільства – сім'ї та ряду соціальних агентів, завдяки яким ця особа формується і розвивається; це – соціальна адсорбована особою пам'ять, яка передається не всім простором (середовищем) дитинства, а лише тією його частиною, що пов'язана з домашнім вихованням;

– чинника часу (Т): «духу епохи», утвореного з тих ментальних стереотипів, які нав'язує індивідуумові час, а точніше, сучасний йому, переважно позасімейний, культурний субстрат, що є носієм досвіду лише частково відрефлектованого в різних формах пов'язаних з ним соціальних практик; це інша частина соціокультурної пам'яті, яка зберігається і безперервно оновлюється в структурних осередках суспільства всіх рівнів.

Усі ці три чинники діють на фоні тієї індивідуальної неповторності, яка формується щоразу новим поєднанням елементів спадкової інформації.

Виділення внеску кожного з вищезазначених начал у більшості випадків (не враховуючи особливі модельні ситуації) являє собою вельми непросте завдання. У методичному плані в загальному випадку слід прагнути зафіксувати, по можливості, всі змінні, за винятком однієї – тієї, вплив якої досліджується. Тут головна проблема полягає, як правило, в неможливості цілеспрямовано регулювати стан об'єкта. Історик працює з особистостями, що вже склалися, з уже прожитими ними життями. Але для компаративних досліджень він певною мірою вільний цілеспрямовано формувати ті, що вивчаються в їх сукупності.

Серед сукупностей, які становлять інтерес для наших досліджень, природну цілісність мають групи, поєднані спільністю роду. У представників одного роду два компоненти – генетична схильність та традиції роду – володіють певною близькістю. Зрозуміло, і перше, і друге з часом змінюються. Але ці зміни є порівняно повільними, в змістовному плані консервативними, завжди еволюцій-

ними і завжди зберігають пам'ять про минуле.

Звернення до вибірок, сформованих на основі спільності роду, дозволяє намитити контури процедури, яка уловлює вплив того, що вище ми образно назвали «духом епохи». Приналежність до одного роду максимально зближує всю вибірку за чинником G, а окремих представників у її складі (брати, що виховувалися в одній сім'ї) – ще й за чинником F. Залишається навчитися відстежувати зміну чинника T. Досягти цього дозволяє розбиття вибірки на підгрупи (когорти) за близькістю дат народження. Саме так, а не на основі приналежності до одного «коліна» (покоління родовідного дерева). Останнє в окремих випадках є допустимим, а в загальному випадку неприйнятним: дати народження всередині покоління можуть значно розрізнятися, причому відмінності наростають у міру збільшення порядкового номера покоління (діапазон дат розширюється). Перехід від однієї підгрупи до іншої дозволяє аналізувати вплив чинника T, усередині ж підгрупи – індивідуальну мінливість та зовнішні чинники, що не повторюються для інших одиниць вибірки, але здійснюють вплив на формування особи.

Матеріал, який дозволяє досліджувати історію роду Потоцьких, на нашу думку, особливо добре адаптований до подібного роду методичних маніпуляцій.

Проаналізувавши теоретичні та методологічні засади, можна зробити висновок, що методологічне забезпечення дослідження повною мірою дозволяє досягнути його мети і вирішення основних завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М.: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братя Карич»), 1996. – 304 с.
2. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1992. – № 12. – С. 132-140.
3. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1993. – № 3. – С. 62-67.
4. Бессмертный Ю. Л. Новая демографическая история / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. – 1994. – С. 239-256.
5. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – М.: Новости, 1994.
6. Боброва Е. Ю. Основы исторической психологии / Е. Ю. Боброва. – С-Пб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 236 с.

7. Божилов И. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография / И. Божилов. – София : Издателство на Българската академия на науките «Марин Дринов», 1994. – 503 с.
8. Бондаренко Г. Историчне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
9. Варшавчик М. Я. Методи джерелознавства / М. Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 56-57.
10. Ганжуров Ю. Кількісні методи в історичному досліджуванні: досвід і деякі питання методики / Ю. Ганжуров // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 30-40.
11. Гиндилис Н. Л. Пионеры просопографии в науковедении / Н. Л. Гиндилис // ВИЕТ. – 1991. – № 1. – С. 28-32.
12. Жук С. І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С. І. Жук // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
13. Жуков Е. Очерки методологии истории / Е. Жуков. – М. : Наука, 1980. – 246 с.
14. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛОИМІО, 1996. – 96 с.
15. Иванов В. Методология исторической науки / В. Иванов. – М. : Высшая школа, 1985. – 168 с.
16. Историческая наука. Вопросы методологии. – М. : Мысль, 1986. – 261 с.
17. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
18. Карпеев Э. П. «Се человек...» (заметки к психологическому портрету М. В. Ломоносова) / Э. П. Карпеев // ВИЕТ. – 1999. – № 1. – С. 106-121.
19. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко – М. : Наука, 1987. – 439 с.
20. Культурология XX век. Словарь / Ред. Л. В. Скворцов, Г. И. Зверева, Ионин Л. Г. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 640 с.
21. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
22. Новая философская энциклопедия. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1-4.
23. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Ю. В. Павленко / Від. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К. : Либідь, 1999. – 360 с.
24. Петров М. К. Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
25. Полянский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов / В. С. Полянский // Социс. – 1999. – № 6. – С. 11-20.
26. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
27. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27-47.
28. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-44.
29. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 20-37.
30. Пушкарёва Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Л. Пушкарёва // ВИ. – 1998. – № 6. – С. 76-86.
31. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-26.
32. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42-52.
33. Репина Л. П. Новейшие тенденции в британской и американской медиевистике / Л. П. Репина // Одиссей. – 1990. – С. 173-181.
34. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85-91.
35. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-39.
36. Тишков В. А. Изучение истории семьи и статуса женщин в США / В. А. Тишков // ВИ. – № 4. – С. 54-67.
37. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж. Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С. 3-14.
38. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78-87.
39. Фаулз Дж. Червь / Дж. Фаулз. – М. : Вагриус, 1996. – 453 с.
40. Эфроимсон В. П. Генетика гениальности. Изд. 2-е / В. П. Эфроимсон. – М. : Тайдекс Ко, 2003. – 376 с.
41. Юркин И. Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии / И. Н. Юркин. – М. : Наука, 2001. – 265 с.
42. Якунин В. К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / В. К. Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. – 1998. – № 79. – Вересень. – С. 22-24.
43. Якунин В. К. О предмете и социальной функции исторической науки / В. К. Якунин // Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – С. 97-101.

44. Яқунин В. К. Методология истории: поиск новых основ / В. К. Яқунин, А. Г. Болѣбрух // Грани. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2000. – 2(10). – Березень-квітень. – С. 3-10.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Чубіна Т. Д., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.10.2013